

EMLÉKHELYEK

Kenyérmező emlékjelei

„Szép Erdélyországban, a Maros mentében van egy kis lapály, két oldalról hegyekkel beszegve mely Alvincztől Szászvárosig terült. Ezt nevezik Kenyérmezőnek.” Így kezdte Jókai Mór az erdélyi utazásairól írott könyvének egyik fejezetét.¹

Már e rövid leírásból is kiténik, hogy az elnevezés nem településre utal. A síkság középvonalában ugyan, közel a Maros folyóhoz, található Alkenyér (másnéven Zsibót), tőle délre Felkenyér (Vinerea). Ám a többi falu körülveszi a térséget a hegyek, dombok alján. E táj Hunyad megyében, az Erdélyi Érchegeység lábánál található. Ma a folyó mentén országút és vasútvonal vezet Dévától Gyulafehérvárig a területen keresztül, nyugat-keleti irányban.

Ennyit mondhatunk a helyszínről – amelyet németül Brotfeld-nek, románul Cîmpul Pîinii-nek hívnak, a magyar elnevezés tükörfordításaként. Azonban nemcsak a magyar, hanem a két más nyelvű kifejezés is többet juttat eszünkbe a földrajzi névnél. Az 1479. október 13-i kenyérmezei csata helyszínéről van szó! Arról a törökök felett aratott nagyszabású győzelemről, amelynek emlékezetét évszázadokon át megőrizték az erdélyiek nemzedékei, nemzetiségre való tekintet nélkül. És természetesen egész „Magyarhon” is, Báthori István és Kinizsi Pál neve elválaszthatatlanná vált ettől a véres, de diadallal végződött küzdelemtől.

Idén van a kenyérmezei csata 527. évfordulója. Nem túlzottan kerek ez a szám. Különös, de így igaz, hogy a legutóbbi két „kerekebb” százados évfordulóról nekünk magyaroknak valahogyan nem igazán sikerült méltó módon megemlékeznünk. Nemcsak a történeti értekezések időben való megjelentetése adja meg ehhez az igazi rangot. Igaz, hogy Antonio Bonfini, röviddel az esemény megtörténte után, szemtanúk közlése alapján részletesen leírta a csata lefolyását.² Ennek alapján, Heltai Gáspár átdolgozásában 1575-ben magyarul is olvasható volt mindaz, amit Kenyérmezőről annak idején tudni kellett.³ (Csak közbevetőleg: Mátyás király már október 22-én részletes levélben tudósította a pápát a győzelemről, Budáról.)⁴ Több évszázadon át e forrásokra támaszkodtak a történészek, a históriás énekek, iskoladramák szerzői, majd a XIX. század elejétől költők, írók is.⁵

Mégis, 1879-ben egy nagyszebeni szász történész, Albert Amlacher írt Kenyérmezőről.⁶ 1979-ben Ioan Hațegan temesvári muzeológus-történész terjedelmes, román nyelvű dolgozata látott napvilágot.⁷ Magyarországon ugyanekkor csupán egy szerény füzetecske jelent

¹ Jókai Mór: Útleírások. In: Összes Művei IV. kötet. Bp. 1968.

² Bonfini, Antonio: Rerum Ungaricarum Decades, I-IV. Bazel, 1568. (Magyar fordítása Kulcsár Péter: A magyar történelem tízei. Bp. 1995.)

³ Heltai Gáspár: Magyar Krónika. (Bevezetés: Varjas Béla) Bp. é.n. (Kenyérmezőről lásd 346–350. old.)

⁴ Mátyás király levele IV. Sixtus pápához, 1479. október 22. In: V. Kovács Sándor: Magyar humanisták levelei, XV–XVI. század. Bp. 1971. 250–252. old.

⁵ Esetünkben lásd Ballun Ernő: A Kenyérmezei diadal Bonfini Dekasaiban. In: A Hunyad megyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve, XVI k. Déva, 1906. 73–87. old.

⁶ Amlacher, Albert: Die Türkenschlacht auf dem Brotfelde. (Ein Erinnerungsblatt zum vierhundertsten Gedenktage derselben.) Hermannstadt 1879. 24 old.

⁷ Hațegan, Ioan: Bătălia de pe Cîmpul Pîinii. In: Apulum, XVI. k. Alba Julia 1978. 261–274. old. – Emellett lásd Ursu, H. Ioan: Bătălia de pe Cîmpul Pîinii (1479). In: Revista pentru istorie, arheologie și filologie. XIV. kötet, Bukarest 1913. 142–150. old. Továbbá Gündisch, Gustav: Zur Überlieferung der Türkeneinfälle in Siebenburgen. In: Az Erdélyi Tudományos Intézet... Kolozsvár 1947., valamint U.ő.: Siebenburgen in der Türkenabwehr 1395–1526. In: Revue Roumanie d'Histoire, 1974/3. sz. 415–445. old.

meg,⁸ amely – mint szerzője írta – „*TIT segédanyagnak készült azon előadók tájékoztatására, akik a kenyérmezei csata 500. évfordulójáról kívántak megemlékezni.*” Azóta természetesen törlesztettünk éppen eleget. Hiszen éppen boldogult Szakály Ferenc történészünk – aki az említett TIT füzetcskét is megírta – Fodor Pál turkológussal 1998-ban korszerű, valamennyi forrást és feldolgozást felhasználó terjedelmes tanulmányt közöltek a Hadtörténelmi Közleményekben.⁹

Valószínű, hogy az ideai évforduló sem számít majd valami különleges eseménynek. Főleg nem a helyszínen, az ottani hatalmas obeliszk tövében. Ezt, a sorrendben a negyedik emlékjellet 117 évvel ezelőtt, 1889 májusában avatták fel nagy ünnepélyességgel. Éppenséggel ez az esemény támasztott érdeklődést bennem a mostani és az előző három emlékmű sorsáról, létrehozásukról, pusztulásukról. Illendőnek tartom történetük felidézését.

Az első építményről csupán adataink vannak, maradványairól még ábrázolást sem ismerünk. Pedig ez az 1480-ban felépített emlékkápolna több, mint háromszáz éven át volt a megemlékezések színhelye. Korabeli forrásunk, Bonfini erről a következőket írta: „*A következő napon (tehát október 14-én) mindkét vezér seregestül mintegy diadalmenetben Gyulafehérvárra tért, sokakat kiküldve az elesett bajtársak holttesteinek összeszedésére és azok eltemetésére. Rövid idő múlva a temetés után Báthori parancsára és költségére egy kápolna építtetett, hogy ott évenként megemlékezés és ünnepély tartassék...*”¹⁰

Ez a kápolna alighanem mives építmény lehetett. Báthori István – aki Kenyérmezőn az életét is köszönhette Kinizsi közbelépésének – még a lorettói Szent Szűz kápolnát is megajándékozta egy ezüstszoborral, Nyírbátorban pedig máig tanúsítja a plébániatemplom, meg a minoriták kolostortemploma a múgondját és a bőkezűségét, amire bizonyos fedezetül a hadi-zsákmány ráeső része is szolgálhatott. (Nem lehet véletlen, hogy ebben az 1480-as évtizedben Kinizsi Pál Nagyvázonban – ha talán valamivel egyszerűbb formában – szintén kolostort építtetett és lakóhelye templomát is átalakította.)

Báthori – előrelátóan – 100 aranyforintnyi alapítvánnyal biztosította a kápolna fenntartását, ezt az összeget Szászváros előljáróságának kezelésébe adta. Úgy tűnik, Erdély viharos története két évszázadában is gondozták az emlékhelyet. De 1696-ban gróf Apor István, az Erdélyi Fejedelemség kincstárnoka keményhangú levelet intézett Szőcs János szászvárosi királybíróhoz:¹¹ „*Úgy értem, hogy amaz boldog emlékezetű s az emberek között halhatatlan hírű Báthori István a Kenyérmezején a pogányság ellen dicsőséges harcának, diadalmanak örök monumentumára építtetett kápolna egész ruínába vagy, holott pedig ... azon kápolnát eleitől fogván kegyelmeteknek kellett restauráltatni ... intem, kérem, sőt parancsolom is kegyelmeteknek, hogy minden haladék nélkül a praemittált kápolnát restauráltatván bézsenedelyeztesse ... különben ha kegyelmeket negligálja, magoknak tulajdonítsa vakmerőségeknél büntetését...*” (A levelet hazai műemlékvédelem-történelmünk nem akármilyen dokumentumának is tekinthetjük.)

Úgy tűnik, hogy az intésnek lett foganaftja. Nem képzelhető el másként, hogy 1750-ben maga az új gyulafehérvári püspök, báró Sztójka Zsigmond október 13-án személyesen kívánt a kenyérmezei kápolnában misét celebrálni. Erre hivatalosan meg is invitálta Erdély valamennyi törvényhatóságát, hogy képviseltesék magukat „... az ott elhullottak lelkekért” mondandó szertartáson. Feljegyezték, hogy „... megjelentek a kitűzött napra a gubernátor, a comendirozó generális ... a szász natio ... székely uraimék és sok más nagyurak.” Arról is tudunk, hogy „... ez alkalommal mise után megharsogtak az ágyuk s vítezi játékok tartattak...”¹²

Néhány évtized múltán azonban betelt az ismét elhanyagolt kápolna végzete. A Múlt és Jelen-Erdélyi Hírlap 1847. január 3-i számában Nagy Leopold így számolt be az esetről:¹³

⁸ Szakály Ferenc: A kenyérmezei csata... In: TIT Történelmi Füzetek, Bp. 1979. 29 old. Továbbá u.ő.: Egykorú leírás a kenyérmezei csatáról. In: História, 1979/3. sz. 27. old.

⁹ Szakály Ferenc–Fodor Pál: A kenyérmezei csata (1479. október 13.). In: Hadtörténelmi Közlemények 1998. 309–338. old.

¹⁰ Bonfini szövege Heltai átírásában: „Ott kedig a Kenyérmezőjén embereket hagyának, kik a keresztyén népeket kiválogatnák a pogánok közzül, és hogy azzok eltemetnék. Annakutánna az vajda az ütkezetnek helyén a hová temették vala a keresztyéneket egy kápolnát rakkata, és meghagyá, hogy minden esztendőben, az diadalomnak napján, missét mondanának ott a kápolnába a megölteknél lelkeért.” (i.m. 350. old.)

¹¹ Apor levelét elsősorban közli Döbrentei Gábor. In: Felső-Magyarországi Mínera, 1829. V. sz. 32. old.

¹² Kenyérvoizy: A Kenyérmezei emlék ügyében. In: Magyar Sajtó 1. évf. 1855. nov. 1.

¹³ Nagy Leopold: A kenyérmezei emlékoszlop. In: Múlt és Jelen-Erdélyi Hírlap, 1847. január 3.

„...örök szegyenére az akkori illető tiszttségnek, a hosszas és áldott béke alatt öszveromladozni engedte (ti. a kápolnát), midőn más művelt nemzetek üdvözlédékben dicsőítik mintául az utókornak jeles s nagy emberek emlékeit, mi 8000 dicsően elesett elődeink felett hideg kebelvel nézzük az egyszerű emlék szétrombolását.” Mi is történt? Eperjesi Gergely szászvárosi királybíró 1786/87-ben lerontatta a kápolnát, hogy anyagából a Kenyérvíz patak árvíz során elsodort fahídja helyett kőhidat emeltesse. (Egyes hírek szerint azért kb félőlnyi magasságig megmaradtak a romfalak.) Mindezenre a következő évi árvíz alkalmával a kőhíd is megsemmisült, köveit messze elsodorta az ár. Ekkor az alkenyéri „postaháznál istállófalat kezdetek abból rakatni Ezt villám sújtá s alája ásván a tiszta folyam elsepré oldalait. Nem volt istenáldás a munkán!”

Kis József megyei jegyző indítványára Batthyány Ignác, aki 1780-tól lett gyulafehérvári püspök, tervezte ugyan egy új kápolna felépítését a régi helyére, ez azonban az 1798-ban bekövetkezett halála miatt el sem kezdődött, meg sem valósult. Kenyérmező jelentősége azonban csak nem akart elhomályosulni a köztudatban!

1797-ben a csatatérről nyugatra eső Bencenc falu földesura egy – szintén valamikori sírhalmoknak tartott – domb tetejére egy „francia fedelű kis gloriette”-t építtetett. Ennek a 8x8 méteres építménynek a külső falaira Herepei János szászvárosi lelkész által írt versezetek szövegét festette. (Az épületet Jókai Mór a már idézett erdélyi utazása idején le is rajzolta.)¹⁴ Az Erdélyi Múzeum 1816-os évfolyamában Döbrentei Gábor – Kenyérmező és Kinizsi kultuszának fáradságát újraélesztője – le is közölte őket,¹⁵ mint írta: „...nem éppen bevégzett poétai érdemeikért ... hanem a hazafiúi tett becséért.” A befejező sorokat azonban érdemes idézni:

„Szégyennek tartván hát Báró Orbán Antal
Hogy fedessék illy tér csupa néma hanttal,
Gróf Haller Ágnessel e házat emelték,
S Báthori s Kinizsi nevének szentelték.”

1818 februárjában újabb kezdeményezés indult. Branyicskai Nagy Sándor – talán éppen Szászváros becsület mentendő – mint ottani református másodlelkész arra kért engedélyt az erdélyi főhatóságtól, hogy a Báthori-féle kápolna romjainál, saját költségén egy emlékoszlopot állíthasson. Két év múlva megérkezett Bécsből a legfelsőbb engedély. Végre felállíthatták a mintegy öt méter magas, furcsa formájú emlékművet, amely a derék lelkész úrnak 800 forintjába került. Középpütt „a toronyszerű építmény mélyedésében három ember is elférhetett.” Itt volt olvasható latin nyelven a felirat: „Báthori István és Kinizsi Pál által a törökökön aratott diadal helye.”¹⁶

Néhány évtized múltán mindkét emlékmű elpusztult. A benceni filagóriáról a Vasárnapi Ujságban 1867-ben a Kenyérmezőről megemlékező tudósító mint „ronda, romlodozó, egyszerű ... méltatlan emlék”-ről ír.¹⁷ Majd tovább folytatja: „Mily ipart lehetne itt fejleszteni egy kis vasút építése által...” Sejtette-e már akkor, hogy két esztendő múlva éppen a vasút építéskor tüntették el a dombot, épületestől!

A Nagy Sándor-féle építményről Miklea Thoma alkenyéri parasztgazda mesélte el 1885-ben a Hunyadmegyei Történelmi Társulat küldöttének, hogy 1849-ben Bem József hadai a Piskinél, illetve Szászvárosnál aratott győzelem (február 7., 9.) után Nagyszében felé tartva megálltak és tisztelgettek az emlékműnél. A kiküldött véleménye szerint „...ezen észlelet nem tetszhetett a magyarok iránti ellenséges indulatúaknak, mert az építmény hamarosan szétludult.”¹⁸

Nem csodálható tehát, hogy az erdélyi sajtótermékekben továbbra is téma maradt Kenyérmező. A Magyar Sajtó 1855 novemberi számában írja „Kenyérvizy” az alábbiakat: „Ha holnap

¹⁴ Kubinyi Ferenc és Vahot Imre: Magyarország és Erdély képekben. II. kötet. Pest, 1853. 133. old.

¹⁵ Döbrentei Gábor: A Bencenczi filegória, Kenyérmezeje szélén. In: Erdélyi Múzeum, 1816. V. évf. 184–187. old. – Az épület rajzát újraközölte Kővári László: Erdély építészeti emlékei. Kolozsvárt 1866. 322. old.

¹⁶ Dévni Gergely: Kenyérmező. In: Erdélyi Híradó. 1846. nov. 5. 704. old.

¹⁷ Lukács Béla: Kenyérmező. In: Vasárnapi Ujság. 1867. 11. sz. 124. old.

¹⁸ Dr. Súlyom-Fekete Ferenc 1885. április 26-i, Kenyérmezőre tett kiszállásáról készült – régészeti terepbejárásról készült – részletes jelentését lásd: Kun Róbert: A Társulat 1885. és 1886. évi működésének rövid vázlatja. In: A Hunyad megyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve. IV. k. 111–115. old.

négy évszázad tűnik le a kenyérmezei csatanaptól... Ki fog a Kenyérmezőn elhullott dicsők emlékére 1879-ben isteni szolgálatot tartani? ... Ki fogja nekik az új emléket felállítani?¹⁹

1868-ban Kolozsvárott Miksa György jogász és Keresztesi Papp Miklós újságíró gyűjtést indított – főleg Hunyad megyéből jött egyetemisták között – egy új emlékmű emeltetése érdekében. A gyűjtést megakasztotta Miksa György korai halála. Ezért az addig összegyűlt, mindössze 300 Ft-ot az Erdélyi Múzeum Egyesület gondjaira bízta. Az EME egy ideig szorgosan kamatoztatta a pénzt, majd 1883-ban, amikor az összeg már 432 Ft-ra gyarapodott, átküldte Hunyad megye alispánjának. Ugyanis „A múzeum-egylet magát hivatottnak nem találta, hogy az összeget a gyűjtő szándoklatának kivitelére fordítsa, de azt, a célt tekintve igen csekélynek is gondolá...”

Ezek után valamit most már a vármegyének is tennie kellett. Nem siették el, de 1884 májusában a közgyűlés véleményadás céljából az ügyet a Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulathoz továbbította.²⁰ Őszre a Társulat meg is tette javaslatát: helyi terméskő felhasználásával (mert az olcsóbb) a megyei építészeti hivatal tervezzen egy obeliszket, amire majd márványból emléktábla illeszthető. 1885-ben Caprini Lajos kőfaragó már megbízást is kapott a munkára. Erre az esztendőre esett Sólyom-Fekete Ferenc társulati alelnök helyszíni szemléje is,²¹ tapasztalatai egy részéről fentebb már esett szó. Ezért – okkal – azt javasolták, hogy ne az egykori kápolna, illetve a 49-ben lerombolt emlékmű helyére kerüljön az új. Alkenyér vasúti pályaudvara nincs túl messze a csata színhelyétől, udvarán nemcsak felállítható, hanem meg is őrizhető a hét és fél méter magas obeliszk. A szükséges engedély birtokában már 1886-ban az emléktábla szövegét is márványba vészték, a helyszínt a MAV adta. Ekkor azonban kiderült, hogy az obeliszk csomagúla tetejével baj van, mert a látvány „... azt bizonyította, hogy mégis segíteni kellene azon a tervezés- és megbízáskor a figyelmet kikerült bajon hogy a környezetből igen kevésé vált ki s hatása nyomott vala.”

Ekkor Kerpely Antal, a Szászváros melletti Kudzsírban működő magyar királyi vasöntőde igazgatója felajánlotta, hogy saját költségére a gúla tetejére trófeát készített. „*Habár vártatva, de elkészültek emez alkatrészek is...*” – írja a krónikás. Az öntött, valamint kovácsolt vasból készült mellvért, sisak, kettős kereszt, török zászló és különféle fegyverek elkészítése jóval többbe került, mint az összes eddigi munka! Így aztán két újabb esztendő elteltével, 1888 őszén ott állt végre az emlékmű, leleplezésre várva, lepellel letakarva. Az alispán azt javasolta, hogy legalább az évforduló napján, október 13-án történjék az avatás. Ám a rendezés gondjait magukra vállaló társulati tagok úgy gondolták, hogy országos ünnepséget kell rendezni, erre legalkalmasabbnak 1889 május 30-a ígérkezett. Így afféle majális keretében foglalhatták az avatási ünnepséget.²²

A szervezők végül is meg lehettek elégedve az eredménnyel. A tervezett négyszáz résztvevő helyett nyolcszázan érkeztek, a Déváról induló különvonattal, a szomszédos megyékből más-más irányból. (A díszebédnél ez okozott egy kis gondot.)

A tábori misét Bálint Károly gyulafehérvári apátkanonok tartotta, a szászvárosi 64. sz. gyalogezred fúvószenekara kíséretével. Ezután román nyelven Simon Secarea alkenyéri ortodox pópa, németül Wilhelm Schuster szászvárosi evangélikus lelkész mondott beszédet. Végezetül az emlékműállítás történetét, illetve az egykori ütközet lefolyását Sólyom-Fekete Ferenc

¹⁹ *Kenyérvíz* i.m.

²⁰ A vármegye és a „Történelmi és Régészeti Társulat” 1883–1889 közötti tevékenységéről elsősorban a társulat évkönyveiből értesülhetünk. (A IV. kötet – lásd 18. sz. jegyzet – Sólyom-Fekete kiszállásáról, a VI. kötet 127. oldalán az 1889-es avatási ünnepségről; végül *Ballun Ernő*: Adatok a Társulat 25 éves történetéhez c. tanulmányából, amely az Évkönyv XIX. kötetében a 14–15., valamint a 27–29. oldalon ír az emlékműről. Déva, 1908.)

²¹ Századok, 1885. 458. old.

²² A Hunyad, „vegyes tartalmú megyei heti-közlöny” folyamatosan tudósított az emlékművel kapcsolatos eseményekről. Részletesebben természetesen 1889 elejétől. Így az április 6-i 15. sz. az avatás végleges időpontjáról, a május 4-i 19. sz. az odautazást biztosító különvonatokról ad hírt. A június 1-i 23. számban részletesen ismertetik az ünnepség lefolyását, majd a 24–25. szám teljes terjedelmében közli dr. Sólyom-Fekete Ferenc ünnepi beszédét. A 26–27. számban Schuster Vilmos szászvárosi evangélikus lelkész beszédét olvashatjuk. A 28. szám (július 6-án) már a Társulat önrétkeléséről, az avatáskor elhangzottak megítéléséről szól. És egy újabb kezdeményezésről: a piskii honvédelmi-mű felállításának gondolatáról...

ismertette. Az avatásról a Vasárnapi Ujság illusztrált tudósítást közölt, az emléktábla szövegével együtt:

Kenyérmező
Báthory István erdélyi vajda és Kinizsy Pál
temesi bán magyar vezérek nagy győzelme az országduló
törökön, 1479. október 13-án, Hunyadi Mátyás
király dicső uralkodása alatt.
Nyolcezer hazafi mellett harmincezer ellenség
maradott a csatatéren.
Magyar, székely, szász és oláh együtt védelmezte
a közös hazát.
Az emlék költségeit kegyeletes utódoktól gyűjtötte
dr. Miksa György.
A felállítást intézték Hunyadmegye hatósága s a
megyei történelmi és régészeti társaság 1886-ban,
I. Ferencz József király áldásos uralkodása idejében.
DICSŐ MULT FÉNYE RAGYOGJON ÁT BOLDOG JÖVENDŐBE.

Az emlékoszlop oldalait Hunyadmegye, Báthori és Kinizsi címerei díszítették. Az avatóbeszéd befejező mondatait – nyilván annak emelkedett hangját megörökítendő – a Társulat 500 példányban kinyomatta és szétküldte. Szövege az alábbi volt: „Ha valahol, úgy bizonyára itt, mindnyájan, kik e helyen megjelentek, bármely nemzetiséghez tartoztak legyen egymást testvéreknek tudták és érezték, a testvéri szeretet boldogító érzése hatotta át szíveiket. És ez nem is lehetett másképen. Hiszen a kenyérmezei csata diadalkoszorúzza hősei, dicső emlékü őseink, a hazát közös anyjoknak s egymást testvéreknek tekintették s vérök bő hullatása által fejezték ki végakarukat, a maradékra nézve örökre kötelezőt, a haza és a hazaszeretet szent parancsát!”²³

Ez az immár több mint egy évszázada állított kenyérmezei emlékjel mindmáig fennáll! Arról, hogy az ünnepélyes felavatás óta eltelt időben történt-e és mi történt körülötte, nem tudjuk. Mindenesetre a Történelmi Társulat évkönyveiben többé nem esik róla szó, de a jogutód dévai múzeum máig megjelent kötetekben sem.

Egy változtatást azonban észrevehet az emlékművön a manapság arra járó. Az avatáskor elhelyezett emléktábla helyén új, román nyelvű szöveg olvasható. Fordítása:

EZ AZ EMLÉKMŰ
annak a ragyogó győzelemnek az emlékére
állítatott, amelyet Báthori István vajda
vezetésével az erdélyi hadak arattak a törökök felett
KENYÉRMEZŐN
1479. OKTÓBER 13-ÁN
PAUL CHINEZUL
temesvári ispán, román hős segítségével, aki
a döntő pillanatban a csatatérre érkezve
rendkívüli hősiességével lelket öntött
a fáradt erdélyi katonákba, megkönnyítve
a teljes győzelmet, mellyel fél évszázadon át
megoltalmazta Erdélyt a török betörésektől.

²³ A két előbbi és a felavatott harmadik emlékmű rajzai mellett részletes beszámolót közölt a Vasárnapi Ujság 1889. 25. sz. 401. old. De hírt ad róla a Századok is (1889. évf. 560. old.) A beszámoló utolsó mondatai: „Kezdődött egy *latin* táborig misével, folytatódott *román* egyházi beszéddel, *német* ünnepi beszéddel, a leleplezési emlékbeszédet dr Súlyom-Fekete Ferencz mondta a *negyedik* nyelven – *magyarul*. ... Az erdélyi lapokban a szász szónok tapintatlansága, ki a magyarokat leczkértette, hogy uralmukat erőszakra alapítják nagy port vert fel – pedig ennek az állítólagos erőszaknak maga az ünnepély élő czáfolata: a magyar historiai polyglott ünnepélyen az utolsó szó a magyaré volt.”

Kinizsi Pál származása, születési helye és időpontja máig vitatott. A magyar történészek, kutatók vagy az Abaúj-Torna megyei (Kis- és Nagy-) Kinizs szülőltének, vagy a Bihar megyébeli Kinizsi nembeliektől származó kispalotának (és nem molnárlegénynek) vélik. De szép számmal akadnak, akik egykori malmát mutogatják szerte az országban, többek között Nagyvácszonyban is. Neve alapján (knéz, kenéz) a Szeged környéki Kanizsáról is származtatják egyesek.

Inkább az annakidején Szerbiában is megénekelte hős személyéhez, semmint történelmi hiteltel adatokhoz ragaszkodva írhatta Pavle Stamatovics, hogy „Pavel Knez Serbljin, graf temisvarski” szerb eredetű. Azon sem csodálkozhatunk, hogy Constantin Rezachevich 1975-ben újólag megerősítette azt a korábbi feltevést, hogy „Pavel Chinezul”, akárcsak a Hunyadi-család tagjai, román eredetű.

Homérosznak sem árt, hogy hét város tartotta szülőltének...

Éri István

A pozsonyi koronázási domb

Amikor a mohácsi csatamezőn 1526. augusztus 29-én ottmaradt vérbefagyva a magyar hadsereg színe-virága, s menekülés közben elesett II. (Jagello) Lajos magyar (és cseh) király is, az ország történetének egyik legszomorúbb fejezete vette kezdetét. Néhány évtized alatt II. (a törökök által „dicsőséges” előnévvel felruházott) Szulejmán szultán az oszmán birodalom ezen magyarországi szegletét kiterjesztette egészen az Ipolyig.

Az akkori ország középső részének török megszállásával területileg és politikailag is három részre szakadt az ország. A keleti részen kialakult Erdélyi Fejedelemség tehetségesebb uralkodói ügyes politikával – elismerve függőségüket a „nagy szomszéd” török szultántól – fenn tudták tartani országuk vallási – és bizonyos értelemben vett – területi önrendelkezését.

A még megmaradt „királyi” Magyarországon, lényegében a nyugati országrészben és a Felvidéken eléggé anarchikus állapotok alakultak ki. Egyrészt megindult a törökök által megszállt országrészből egy menekültáradat a jól megerősített Pozsony irányába. Élen járt ebben az özvegy Mária királyné (V. Károly, valamint az utóbb szintén német-római császár, I. Ferdinánd testvérhuga), aki már a mohácsi csatavesztés hírére összehalmozta a királyi kincseket és szeptember 3-án Pozsonyba érkezett. Követték őt az ország életben maradt vezetői közül is sokan, főpapok és főnemesség vegyesen.

Ezekben a zavaros időkben válsztották meg Székesfehérvárott a magyar rendek az erdélyi vajdát, Szapolyai Jánost magyar királlyá, jóllehet erre a címre az özvegy királyné másik bátyja, Habsburg Ferdinánd cseh király is igényt tartott. Egyes magyar főrendek támogatásán kívül igényét a Jagello- és a Habsburg-ház közötti megállapodás is alátámasztotta, aminek értelmében, ha bármely uralkodócsalád gyermektelen marad, a trónöröklési jog a másik családra száll át. Márpedig II. Lajos és Habsburg Mária házasságából nem született utód. Így azután 1526. december 17-én – néhány nagyhatalmú főúr, mint pl. Báthory István nádor, Nádasdy Tamás, Török Bálint támogatásával – az idő-

A Koronázási domb 1870 előtt. A tér keleti oldalán még az eredeti beépítésből származó királyi sóhivatal épülete látszik, amelynek helyére később a Lanfranconi palota került. A kép bal oldalán pedig a „vízi kaszárnya” gázlámpás sarka látszik. A nagyon ritka felvétel feltehetően az 1860-ban alapított E. Kozics fényképészeti műterméből származik.

közben Szapolyai ellen hadisikereket is elérő Habsburg Ferdinándot a nyugat-magyarországi nemesség a pozsonyi Ferenciek templomában I. Ferdinánd néven megválasztotta magyar királynak. Ezzel az aktussal Ferdinánd megalapozta a Habsburg-ház öröklési jogát a magyar királyi koronára. Az özvegy királyné kezdetben helytartónőként segítette Ferdinándot, jóllehet császári bátyja, V. Károly bizalmatlanul szemlélte hugának Martin Luther iránti tiszteletét és a nagy hitújítóval folytatott levelezését. Máriát valóban csak a Habsburg-dinasztiához, a „Casa Austria”-hoz való hűsége tartotta vissza attól, hogy lutheránus hitre térjen.

A kettős királyság okozta anarchia közepette elért hadisikerek lehetőséget teremtettek I. Ferdinánd számára, hogy az akkor még a törököktől meg nem szállt Székesfehérváron, az ot-tani bazilikában, 1527. november 3-án az országgyűlés és a rendek támogatásától kísérvé apostoli magyar királlyá koronázzák. Ő volt az utolsó magyar király, akit Székesfehérváron koronáztak meg, s vele kezdődik a magyar trónon a Habsburg uralkodók 1918-ig, a Monarchia összeomlásáig megszakítatlan, csaknem négy évszázados sora.

Jóllehet I. Ferdinánd Székesfehérvárott lett hivatalosan is Magyarország uralkodója (per-sze a másik oldalon – a szultán támogatásától bírva – János király is megtartotta királyi címét), az időközben beállt hadihelyzet miatt az 1535-ben összehívott országgyűlés Pozsony városá-ban alakította ki az ország igazgatási központját. Azzal, hogy a királyi helytartóság (Königliche Statthaltereien) székhelye a biztonságosnak tekintett, és Bécshez is közel fekvő Du-na menti városba került, Pozsony de facto a királyi Magyarország fővárosa lett, s maradt is több mint 300 évig.

Királyi ünnepek Pozsonyban

A magyar királyság kezdetei óta az ősi székesfehérvári Patrona Hungariae bazilika volt az uralkodók többségének temetkezési helye. A Magyarok Nagyasszonyának szentelt baziliká-ban, Szent István király sírja felett a hagyományoknak megfelelően zajlottak a koronázási ün-nepségek a mindenkor esztergomi érsek vezetésével. Amikor 1543-tól Székesfehérvár csak-nem másfél évszázadra török kézre került, nem volt kétséges, hogy a magyar királyok koronázási ceremóniájának színhelye immár Pozsony lesz.

A római katolikus egyház szertartásai szerinti koronázási ceremóniát első ízben 1563-ban, a pozsonyi prépostság Szent Mártonnak szentelt templomában tartották. A (később herceg-prímási címmel felruházott) esztergomi érsek volt az, aki felkenste az uralkodót és fejére helyezte a Szent Koronát. A műveletben a kalocsai érsek és a nádor voltak segítségére.

1563 és 1830 között Pozsonyban a következő 11 apostoli uralkodót koronázták meg:

Miksa	1563. szeptember 8.;
Rudolf	1572. szeptember 25.;
II. Mátyás	1608. november 19.;
II. Ferdinánd	1618. július 1.;
IV. Ferdinánd	1647. június 16.;
I. Lipót	1655. június 27.;
I. József	1687. december 9.;
III. Károly	1712. május 22.;
Mária Terézia	1741. június 25.;
II. Lipót	1790. november 15.;
V. Ferdinánd	1830. szeptember 28.

Rajtuk kívül még nyolc magyar királynét koronáztak meg a pozsonyi Szent Márton székes-egyházban. A koronázás a következő módon történt: a Szent Koronával megérintették a ki-rályné jobb vállát, és ezalatt a veszprémi püspök a királyné fejére helyezte a házi koronát. A koronázási ünnepség a következő főbb ceremóniális elemekből állt:

– a pozsonyi Szt. Márton székesegyházban az esztergomi érsek a király fejére helyezi a Szent Koronát,

– a megkoronázott magyar király a Ferenc-rendiek templomában az arra kiszemelt nemesurakat az Aranysarkantyús Rend lovagjává üti,

– az uralkodó az Irgalmasrendi szerzetesek kolostora előtt esküt tesz a magyar alkotmány-ra, s végül

– a koronázási palástba öltözve, fején a koronával a koronázási dombra lovagolva a négy égtáj felé bemutatott kardsuhintással jelképesen hitet tesz amellett, hogy bármely irányból jövő támadással szemben megvédi az ország népét.

A koronázási domb históriája

A koronázási domb, amit a régiek koronázási hegynek (*Monticulus Regis*) is neveztek, nem valami természeti képződmény volt, annak földjét, nagy gonddal a történelmi Magyarország valamennyi vármegyéjéből hordták össze, s szállították Pozsonyba. Az első dombot a folyószabályozás előtti egykori Duna parton, a város falain kívül, a régi Halász kapu környékén építették meg, nagyjából ott, ahol ma a Vigadó áll. Természetesen a dombot csak a koronázás céljára létesítették, azt követően széthordták földjét. De a helyszín sokáig állandó volt. Korabinszky János Mátyás szerint 210 évig ugyanazon a helyen építették meg.

Változás csak akkor történt, amikor – immár Mária Terézia uralkodása alatt – a XVIII. század második felében a város terjeszkedni kezdett. A déli oldalon akkor még meglévő Duna-ág medrét, amely a jelenlegi Duna part és a Vigadó között húzódott, feltöltötték és kiszárították. Itt építette fel 1773–1774 között a királynő parancsára – Anton Hillebrandt (?) tervei alapján – Karl Franz Römisch építőmester a „teréziánus” magtárat (*Schüttkasten*) imponáló klasszicista homlokzatokkal. Ugyanis az épületnek – a Színháztér, ill. a Duna felé eső – keskenyebb oldalait alakították ki főhomlokzatnak. Az ilyenkor szokásos ékítmények mellett latin felirat is emlékeztetett az uralkodónő kezdeményező szerepére: *„Providentia Mar. Theresiae Aug. Res frumentaria constituta A. MDCCLXXIII”* (azaz „Mária Terézia császárnő rendeletére 1773-ban épült magtár.”). A hatszintes, 3 sorban kis szellőzőnyílásokkal kialakított terekben 160 000 pozsonyi „Metzé”-nek megfelelő mennyiségű, azaz kb. 7000 köbméter gabonát lehetett tárolni. Az építési költségek hasonlóan grandiózusak voltak, mintegy 60 ezer aranyforintra rúgtak.

A régi helyszín beépültével egy új koronázási dombról kellett gondoskodni. Annál is inkább, mert az uralkodónő egy állandó domb elkészítését szorgalmazta. 1773. augusztus 3-án fogtak hozzá azon a téren, ahol utóbb a Mária Terézia szobrot is felállították. (Korabinszky a teret „Königsbergerplatz”-ként említi.) Pozsony várostörténésze, Ortvay Tivadar szerint a munkák már 1775-ben befejeződtek. Tekintettel a domb országos jelentőségére, az építményt rendkívül körültekintően tervezték meg, s a kivitel dolgában is igényesek voltak. Ez utóbbival a királynő a hírneves bécsi Franz Anton Hillebrandtot (1719–1797) bízta meg. A domb Duna felé eső déli oldalára egy kései barokk stílusú gránitfalat húztak, amelyet a magyar címer és a Szent Korona domborműve díszített. A dombra három irányból (az északi, nyugati és keleti égtájak felől) kővel kirakott rámpán lehetett felhajtani. A feljárók alját az utca szintjén néhez vasláncokkal zárták le. A kiépítés költségei 40 000 forintot tettek ki.

Jóllehet Mária Terézia királynő az igényes kialakítással állandósítani kívánta a koronázási dombot, azt ő sem láthatta előre, hogy utána már csak két uralkodó koronázásának lesz Pozsony a helyszíne. Mint közismert, II. József nem is koronáztatta meg magát, az őt követő öt király közül pedig csak II. Lipót és V. Ferdinánd koronázási ceremóniája zajlott le Pozsonyban. Az utolsó két magyar király – I. Ferenc József (1867.), valamint IV. Károly (1916.) – fejére Budán, a Mátyás templomban helyezték Szent István koronáját. Mindennek az volt az oka, hogy a XIX. században a gyorsan fejlődő Pest-Buda (később Budapest) átvette a Magyar Királyság közigazgatási központjának szerepét.

Ezzel Pozsony és koronázási dombja is elveszítette eredeti jelentőségét a magyar királyok egyik fontos ceremóniális aktusában. Így amikor az 1870-es években a Duna-szabályozási munkák előtérbe kerültek, terv készült a bal oldali Duna part feltöltésére. A tervezett munka nyomvonalába került a koronázási domb is, ezért a pozsonyi városi tanács 1870. május 4-én Justí Henrik polgármester javaslatára határozatot hozott a domb lebontásáról. A munkát még abban az évben megkezdték, s 1871-ben be is fejezték. Ezzel megsemmisítettek egy olyan helyszínt, amely az egész történelmi Magyarországon egyedülálló volt. A feleslegessé vált földdel a „Kindervatter” kertet töltötték fel, a köveket részben eladták, a maradékkal pedig a Malomligeti utat (Mühlauer Strasse) szegélyezték. Ortvay szerint a bontási munkák 580 forintba kerültek. Azért, hogy az országos nevezetességű hely történeti jelentősége ne tűnjön el mindörökké, a városi tanács urai azt is eldöntötték, hogy a domb helyén egy méltó emlékművet emelnek, amelyet végül a Mária Terézia szoborcsoport felállításával meg is valósítottak.1

A koronázási domb terének történeti helyrajza

A városi falak és a Duna közötti területet – ahol később a koronázási dombot is kialakították – eredetileg „Donau Neustift”-nek nevezték. A gyakori árvizek miatt csak gyéren települt környék volt, a faházakat többnyire a vízközeli munkát végző halászok lakták. Idővel itt állt a vágóhid is, s a kialakított kertekben gyümölcsöt és zöldséget termesztettek.

Amint a város a déli irányban terjeszkedni kezdett, szükség volt erre a területre is, tehát nélkülözték kiszárítani a környéket. Az 1774. és 1776. között lebontott Halász-kaputól („Fischertor”) délre 1775-től kezdtek tudatosan parcellázni a telkeket és beépíteni a szárazzá vált területet. Ekkortájt bontották le a déli városfalat, s a városi árkot is ekkor töltötték fel a Vödric-kapu („Weidritzerter”) és a Lőrinc-kapu („Laurenzertor”) között. Mindezen munkálatok 12 ezer forintjába kerültek a városnak.

A kiszárított terület első építménye a későbbi tér délnyugati sarkán 1759–1763 között – Korabinszky szerint 170 ezer forintért – felépített „Vízi laktanya” („Wasserkaserne”) volt. Michael Marquart 1765-ben készített városi térképén a kaszárnya „Cassarmen” névvel egyedüli épületként szerepel. Nagyon valószínű, hogy a négyszögletes alaprajzú, kétszintes, a belső udvarán szép árkádfolyós kaszárnya terveit is a bécsi F. A. Hillebrandt alkotta. Kivitelezőként a helybéli Höllrigl építőmestert említik a források. Az épület északi szárnyának vonalvezetését, a főbejáratral szemben egy szép kápolna szakította meg. A Dunára néző déli homlokzat középső rizalitjának tetején volt a császári sas és a hadi trófeák domborműve, Josef Satory szobrászművész alkotása. Alatta a felirat: „*Has aeDes popVLVs strXVI t CVrante senatV VslbV s Vt patr lae MILItIs esse qVeant*” (azaz „Építette Pozsony közönsége és magisztrátusa, hogy katonái a hazát megvédhessék.”).

A latin felirat egy chronosticont rejt, amelynél a betűk számértéke az 1761-es dátumot adja, azt az évszámot, amikor az épület főbb vonalaiban már a helyén állt. Alig másfél évtizeddel később újabb felirat került a kaszárnya homlokzatára, igaz egy árvíz tábla formájában, az 1775. februári árvíz magasságára emlékeztetve a pozsonyiakat: „*Danubii enundantis altitudo Anno 1775 Mens. Febr.*” („A Duna kiadásának 1775. február havában mért magassága”) A császári sást és a feliratot még 1919-ben, Csehszlovákia születésének hajnalán eltávolították a homlokzatról.

A laktanya déli, Duna felőli homlokzatát 1940-ben bontották el. Ami terek megmaradtak az épületből, azokban ma a Szlovák Nemzeti Galéria kincseit láthatja a nagyközönség. A dunai oldalon a múlt század 70-es éveiben egy kevésbé esztétikus, a szocialista korszakban sokak által vitatott fémszerkezetet toldottak az épülethez, ami a benti árkádos udvarra való kilátást is tönkretette. A rosszul sikerült megoldás „eltakarítására” nyilvánvalóan pénzügyi okokból nem tudták még rászanni magukat a pozsonyiak.

A koronázási dombnak is helyet adó tér eredetileg nagyobb volt, mint manapság. A kaszárnya keleti homlokzata képezte a tér nyugati szegélyét. Később erre az oldalra egyéb gazdasági épületek települtek, amelyeket egy kis utca választott el a tértől. Idővel az említett épületek tulajdonosa, gr. Eszterházy Antal lebontatta őket és helyükre ifj. Feigler Ignác (1820–1894) építésszel a háromemeletes „Eszterházy palotát” építtette. A palota földszintjén a nagyon kedvelt „Berlin testvérek” kávéháza működött. Napjainkban – más tulajdonossal – újra megnyitották a kávéházat.

Az Eszterházy palota mellett álló „Desseffy palota”-t ugyancsak Feigler tervezte neoreneszánsz stílusban. Mindkét épületet 1870-ben emelték.

A tér északi határát az említett királyi magtárépület jelölte ki. Az eredeti rendeltetésének már nem megfelelő épületet a XX. század elején a városi tanács valamilyen kulturális célra kívánta hasznosítani, azután mégis a lebontás mellett döntöttek. Az 1911-ben eltüntetett magtár helyén építették fel a ma is működő Vigadót, amelynek tervezői az ismert budapesti építészek, Jakab Dezsdő (1864–1932) és Komor Marcell (1868–1944) voltak. Az épület felhúzásával még a világháború kitörése előtt (1913) végeztek, a megfelelő belső kialakítás azonban csak 1915-re készült el. A Vigadó csodálatosan szép nagytermében az első években bálakat rendeztek. 1949-ben a Szlovák Filharmoniai Zenekar vette birtokba az épületet. A nagyterem – az azóta beépített orgonával – a zenekar állandó koncertterme lett.

Korabinszky szerint a XVIII. században a tér keleti oldalát házak – közülük a nevezetes „Sperl-ház” (a későbbi „Guggenberger-ház”) – foglalták el, amihez előkertek is tartoztak. Ez utóbbi a „Kupfergasse”-tól (1820 után Grössling utcától) egészen a „Justi sor”-ig terjeszkedett. Utóbb ezen az oldalon létesült a Sóhivatal szerény épülete is. A jeles és sikeres mérnök-vállalkozó, Enea G. Lanfrancioni az itteni telken építtette 1876–1877-ben ifj. Feigler Ignác tervei alapján háromemeletes sarokházát, ami egészen a „Justi sor”-ig terjedt. Az eklektikus stílusban épületben lakott a kiváló pozsonyi szobrász, Alois Rigele is családjával együtt. Napjainkban ebben az igen szépen rendbehozott sarokházában kapott helyet a Szlovák Köztársaság Környezetvédelmi Minisztériuma.

A déli irányban a teret nem építették be, erről az oldalról a Duna határolta. A régi gőzhajó-állomáson kívül itt volt az 1825-ben épült „Karolina híd” (a pozsonyi Ligetfaluba vezető pontonhíd) feljárata is. A pontonátelőt évente mindaddig használták, amíg a jég meg nem jelent a folyón. A fellendülőben lévő gőzhajózás érdekeire tekintettel a hidat a közepén meg lehetett bontani, így akadálytalaná vált a víziközlekedés. Az évtizedekig működő szerkezetet 1890. december 13-án használták utoljára.

Amikor igen hideg telek uralkodtak, volt más mód is a túlsó, a dunai jobb part megközelítésére. A folyó a téli félében többnyire befagyott, s ekkor a kijelölt útszakaszt szalmával borították le, amin még a lovas kocsik is át tudtak jutni a túlpartra. Ez a megoldás az 1891. január 1-én a forgalomnak átadott Ferenc József híd megépítéséig állt fenn.

Ugyancsak a koronázási domb terének történetéhez tartozik, hogy ezen vezetett keresztül az 1840-ben megindított Pozsony – Nagyszombat lóvasút járata, amelynek végállomása a Séta téren („Promenade”), a Palugyay Jakab-féle „Zöld Fa” (később Carlton Szálló) vendéglőnél volt. Nagy nevezetességgnek számított akkoron a lóvasút, hiszen az egész történelmi Magyarországon nem volt hasonló közlekedési eszköz.

Végül meg kell még emlékezni a tér közepén álló, s az egész teret uraló Mária Terézia lovasszoborról, amelyhez ki-ki a saját történelmi-politikai meggyőződéséhez híven viszonyult 1919-ig.

A Mária Terézia emlékmű

A honfoglalás 1000. évfordulója tiszteletére szerte az akkori Magyarországon fényes ünnepségeket tartottak. Pozsonyban sem volt ez másképp. Neiszidler János országgyűlési képviselő – a pozsonyi magisztrátus 1870-es évekből származó határozatával összhangban – javasolta, hogy a koronázási domb terén egy olyan nagyszabású emlékmű épüljön, ami a koronázásokra és a honfoglalás millenniumára is emlékezteti az utókort.

Lényeges volt a kérdés, ki készítse el az emlékművet? A kiírt pályázat alapján a város vezetésének választása a Pozsonyban született, s akkor pályafutása csúcspontján álló nagy szobrászművészre, Fadrusz Jánosra (1858–1903) esett. Fadrusz egy Mária Terézia lovasszoborban gondolkodott, amelynek tervét Párizsban a zsűri Nagy-díjjal (Grand Prix) jutalmazta. A szobrászművével azokra az 1741. szeptember 11-iki nehéz pozsonyi órákra akarta emlékeztetni az utókort, amikor a franciákkal és poroszokkal háborúzó, s Nagy Frigyes porosz seregeitől szorongatott helyzetben lévő Mária Terézia, – bízva a magyar rendek lovagias szellemében – magát a magyar fegyverek védelmébe állította.

A királynő életrajzírója, Peter Reinhold így ír a pozsonyi várban történetekről: *„Mária Terézia tisztában volt a birodalmát fenyegető veszéllyel, fel tudta mérni a helyzet komolyságát, s nem csupán ő, hanem a szavait hallgató urak is mélyen megrendültek, amikor személyes segítségkérő beszéde – minden igyekezete ellenére egy szédobbanásra – könnyekbe fulladt. Mély csend lett úrrá a termen, s minden szem a királynő ajkaira szegeződött. Az uralkodó megérezte azt a szeretethullámot, amely ebben a pillanatban körbevette őt, s még mindig könnytől áztatott szemében felvillant a boldogság fénye. Beszédét folytatva hangjából az a melegség áradt szerte, amely csak a legritkább esetben tud szónok és hallgatóság között igazi lelki kapcsolatot teremteni. (...) Mikor a királynő befejezte kérését a drámai csendben a magyar hercegprímás az egész nemzet nevében minden vér és gazdagság feláldozását ígérte, s akkor az egész termet betöltő csendvarázs egy pillanat alatt megtört. Hatalmas ováció kerekedett, amelyet csak ritkán élhet át egy uralkodó saját alattvalóitól, a rendek szabadjára engedték magyar temperamentummal párosult lelkesedésüket. A kardok kirepültek hüvelyekből, s az összes torokból hódoló felkiáltások hallatszottak, hogy végül az általános felbuzdulás egy viharos esküvel végződjön: Vitam nostram et*

sanguinem consecramus! (Életünket és vérünket szenteljük!)” Talán erre, a pozsonyi várban lezajlott történelmi pillanatra gondolt Fadrusz János, amikor élete egyik legnagyobb alkotásához hozzáfogott. A fehér carrarai márványba faragott emlékmű közepén ül magas lova női nyergében a fiatalos és karcsú királynő, magyar díszruhában, Szent István koronájával fején, jobb-jában a bíróalmi jogarral. A lovas szobrot mindkét oldalról egy-egy szimbolikus alak fogja közre. Az egyik egy magyar nemes formáz, a másik pedig egy marcona tekintetű katonát. A királynő melletti baloldali alak felemelt karral délkeletre, Magyarország irányába int, mintha csak azt akarná mondani: „Innen jó a segítség, óh királynő!”

Az emlékmű fő oldalán található a nagybetűs felirat: „VITAM ET SANGUINEM!” emlékeztetve a pozsonyi várban 1741. szeptember 11-én lezajlott eseményre. A város felé eső hátsó oldalon a következő magyar felirat volt olvasható: „Magyarország főmállásának ezredik évében, a királykoronázások emlékére emelte Pozsony szab. kir. város közönsége 1896.”

Hogy az ünnepélyesség még teljesebb legyen, a szobor talapzatába Thaly Kálmán (1839–1909) költő és történész pergamenre írott szövegét helyezték el, amely a történelmi eseményt dolgozta fel. Az emlékművet 1897. május 16-án maga a király, I. Ferenc József avatta fel az udvari és az országos méltóságok jelenlétében. Régi szokás szerint az összes vármegye is képviseltette magát a történelmi zászlókkal, amely színes és boldog képet mutatott az ünnepség alatt. Persze az emlékmű költségei hatalmas összegre rúgtak, mindez 200 000 koronájába került a városnak.

A Monarchia vége és a Mária Terézia szobor tönkretétele

A víg ünnepeknek – csakúgy mint a XIX. évszázadnak – hamarosan vége szakadt, s az új század két pusztító háborúval keserítette meg milliók sorsát.

Az 1918-ban abbamaradt első világháború Pozsony történetében is lezárt egy ezeréves korszakot. 1918. október végén még senki nem gondolt arra a pozsonyiak között, hogy a várost nemsokára a Cseh-Szlovák Köztársasághoz csatolják. A német és magyar ajkú lakosság lehetetlennek tartotta, hogy sorsát immár nem Bécsben, vagy Budapesten döntik el, hanem Párizsban. S akkor eljött az 1918. december 31-éről 1919. január 1-ére virradó éjszaka, amikor a várost lakóinak akarata ellenére megszállta a „csehszlovák” hadsereg (pontosabban az olasz légió 33. lövészadosztálya). Nem sokkal később megalakult a „Szlovákiát kormányzó teljhatalmú Minisztérium” dr. Vavro Őrbár vezetésével. Még abban a hónapban, január 19-én Pozsonyt Szlovákia fővárosává nyilvánították, s ezt a döntést 1919. június 28-án a békeszerződés véglegesen megerősítette. Ezzel Pozsony további sorsa is eldőlt.

A csehszlovák kormányzat megtelepedésével új emberek jelentek meg Pozsonyban, egyrészt cseh hivatalnokok, másrészt falusi szlovákok, akik a szabad királyi város évezredes múltjához nem kötődtek. Az első lépések közé tartozott a Monarchia idejéből ittmaradt állami és városi hatalmi szervek felszámolása. Első intézkedéssel – 1919. januárjában – bezárták az Erzsébet Egyetemet. 1919. március 14-én lépett hatályba az a Z.1236/adm. számú miniszteri rendelet, ami kimondta, hogy ezentúl a város hivatalos neve „Bratislava”, amely név nem fordítható le semmilyen más nyelvre! Ugyancsak márciusban állásából elbocsátották dr. Theodor Kumlik főpolgármestert, s távoznia kellett az egész városi magisztrátusnak is. A város új urai hozzáfogtak az utcák és terek átnevezéséhez. Érthetően szálka volt szemükben minden szobor és emlékmű, amely a város német és magyar múltjához kötődött. Mária Terézia emlékművén kívül bőszítette őket a német Johann Nepomuk Hummel, és a magyar Petőfi Sándor szobra is, akik mind-mind a régi világot jelenítették meg számukra.

A korábbi városvezetés – Pozsony olasz („cseh-szlovák”) megszállását követően azonnal – 1919 elején hagyta, hogy a Mária Terézia emlékművet biztonsági okokból bedeszkázzák. De ez az intézkedés sem tudta Fadrusz művét megmenteni, mert 1921. (más források szerint már 1919.!) október 26-áról 27-ére virradó éjjel a cseh légionáriusok egy csapata meggyalázta, és kalapáccsal széjjelverte a szobrot. A pozsonyiak aggodalommal vegyes félelemmel, bezárt ajtók és elfüggönyözött ablakaik mögül nézték az egymást „Testvér”-nek szólító légionáriusok randalírozását. Az új „biztonsági erők” is csak tétlenkedtek, s szabad folyást engedtek az eseményeknek. Akik esetleg mégis próbáltak valamit tenni, netán fényképezték az eseményeket, azokat menten letartóztatták. Így járt az éppen ott tartózkodó olasz nagykövet is.

A „Testvér”-ek nem éreztek különösebb büntudatot cselekedeteikért, sőt, még büszkék is voltak rá. 1931-ben egyikük egy emlékiratban számolt be azon szomorú éjszakán a koronázási dombon lezajlott „hősi tetteiről”. (F. Knobloch: *„Z mých bratislavských vzpomínek”* (azaz „Pozsonyi emlékeim”), amely a *„Ěs. Legionáři v oslobodenej Bratislavě”* (azaz „Csehszlovák legionáriusok a felszabadult Pozsonyban”) című kötetben jelent meg Bratislavában, 1931-ben.)

A tér későbbi sorsa

A Mária Terézia szoborból még megmaradt lábazatot 1925-ben bontották el, helyét befüvesítették, ezzel a koronázási domb történetének legszomorúbb fejezete véget ért.

A térrel azonban kezdeni kellett valamit. Csehszlovákia fennállásának 10 évfordulója jó alkalmat kínált arra, hogy újból szobor kerüljön a térre. A kiírt pályázaton egy prágai szobrász, Bohumil Kafka nyerte el (1928. október 20-án) a feladatot, hogy elkészítse M. R. Štefánik tábornok (1880–1919) szobrát.

Milan Rastislav Štefánik 1880. július 21-én, egy evangélikus pap fiaként született a mai nyugat-szlovákiai Košariska faluban. Kezdetben a nagy hagyományú pozsonyi Lyceum növendéke volt, majd tanulmányait a szarvasi evangélikus gimnáziumban folytatta, s itt is érettségizett le. A prágai Károly Egyetem volt a következő állomás, ahol 1904-ben doktorált le. Főleg asztronómiával foglalkozott, így került Franciaországba, lett a medouni obszervatórium munkatársa, s később egy tudományos Mont Blanc-expedíció vezetője. Az I. világháború kitörése után feladta a fényesnek ígérkező tudományos karriert, belépett a francia hadseregbe, ahol – mint tehetséges és bátor pilóta – egészen a brigádtábornoki rendfokozatig emelkedett. 1915-ben látott hozzá, hogy – a későbbi első csehszlovák köztársasági elnök, T. G. Masaryk legközvetlenebb munkatársa, E. Beneš mellett tevékenykedve – a csehszlovák légióba külföldön élő, vagy hadifogságba esett csehek és szlovákokat toborozzon. Masarykkal és Benešsel együtt ő volt az, aki 1916-ban Párizsban aláírta a „Csehszlovák Nemzeti Tanács” deklarációját. Štefánik tábornok – máig nem tisztázott körülmények között – 1919. május 4-én vesztette életét egy Pozsony felett történt repülőgép-baleset következtében.

Az eredeti elképzelés szerint az emlékmű közepén a repülőgyenruhás tábornok életnagyságot meghaladó bronzszobra áll, amit körbevesz négy, hatalmas pilléren nyugvó oroszlán. Az oroszlánok mancsukban a Csehszlovákiát alkotó négy tartomány (Csehország, Szlovákia, a Sziléziát is magában foglaló Morvaország, valamint Kárpátalja) címerét tartották volna. Az eredeti terv szerint az emlékművet 1935. október 28-án kellett volna felavatni, de különféle okok miatt a határidő egyre csak csúszott. Az 1930-as években felerősödtek a kritikai hangok is: a szobor túlságosan elnyomja a teret. Az ellenkezés politikai felhangokkal is vegyült, a szlovák nemzeti tudatban a „csehszlovákista” gondolatot szimbolizáló Štefánik nem volt annyira népszerű. Ekkor egy második, „megfogyatkozós” variációt dolgoztak ki az alkotók: a négyből csak egy pillér és egy – éppen a délre néző – oroszlán maradt, amelyik haragos tekintetét Ausztria és Magyarország felé vetette.

Időközben a világ nagyot fordult, s amikor a Duna jobb partján fekvő Ligetfalu a Német Birodalom része lett, már nem volt „időszerű” az oroszlán haragos pillantásának iránya – gyorsan kidolgozták az emlékmű harmadik változatát. Ezt követően az oroszlán immár kelet felé tekintett, tehát politikailag „korszerűvé” vált. Ebben az állapotban az emlékmű alig két évet élt meg, mert 1940 júniusában – mint a már nem létező Csehszlovákia szimbólumát – a szlovák hadsereg egyszerűen szétszedte. Darabjai eltűntek valamilyen városi raktárban, ahol viszont túlélték nemesak a háború, hanem az azt követő évtizedek viszontagságait is. Bizonyította ezt az is, hogy 1988-ban – talán a gorbacsovi peresztrojka helyi hatására – egyes illetékeseknek eszükbe jutott a raktárban pihenő oroszlán. A kedvező alkalmat kihasználva újra pillérre helyezték az oroszlánt, s most már a Szlovák Nemzeti Múzeum (az egykori Mezőgazdasági Múzeum) előtti Duna-parton, a hajdani Justi soron állították fel. Napjainkban az oroszlán szobra ismét csak a múltat idézi, hiszen 1993. január 1-e óta Csehszlovákia már nem létezik, s az önálló Szlovákiának saját nemzeti jelképei vannak.

A Štefánik-szobor nem volt olyan szerencsés, mint védelmező oroszlánja. Igaz, ő is túlélte a világháborút – de nem sokkal. Amikor 1948-ban lezajlott a kommunista hatalomátvitel Csehszlovákiában, lehetőség nyílt a leszámolásra a „burzsoá Štefánik legendával”. Néhány évig semmi nem történt, aztán 1954. március 31-e éjjelén, a rendőrség által hermetikusan elzárt Ko-

ronázási domb térről eltávolították és valószínűleg megsemmisítették a szobrot. Ezt az is igazolja, hogy azóta nem bukkant fel sehonnan sem újra Štefánik tábornok bronzalakja. Ezt követően a teret – csakúgy mint Mária Terézia szobornyomainak eltüntetése után – ismét füvesítették. „Sic transit gloria mundi!”

De a tér most sem maradhatott sokáig szobor nélkül. 1972-ben a szlovák irodalmi nyelv megteremtőjének, Ľudovít Štúrnak (1815–1856) állítottak méltó emléket. A szobor terveit Tibor Bártfay és Ivan Szalay készítették. Ezzel tartós nyugalom költözött a térre, mert az eltelet három évtized óta Štúr szobra ma is épen áll a helyén.

Kevés olyan épített tere van Pozsonynak, amely olyan történelmi múltat tud felmutatni, mint a sokat megélt és jelkepekben gazdag Koronázási domb tér. Ha csak különféle elnevezéseit sorba szedjük, megjelenik szemünk előtt Pozsony utóbbi három évszázadának históriája:

1709. „Königsberg gegen Neustadt”; 1733. „Königsberg” (de „Monticulus regis”-ként is említik); 1773. „Königsbergerplatz”; 1798. „Königsgassen”; 1804. „Mons Regius”; 1807. „Donau Neustift”; 1880. „Krönungshügelplatz” ill. „Koronázási domb-tér”; 1921. „Korunovačné námestie” (ez a szlovák változata a „Koronázási tér”-nek); 1931. „Námestie 28. októbra” (azaz „Október 28-a tér”; ugyanis 1918-ban ezen a napon alakult meg az első Cseh-Szlovák Köztársaság); 1939. „Námestie 14. marca” (azaz „Március 14-e tér”; ugyanis 1939. március 14-e volt az első Szlovák Köztársaság alapításának napja); 1940. „Námestie Dr. Budayho” („Dr. Buday tér”; Dr. Jozef Buday (1877–1939) szlovák író-politikus volt, a Szlovák Néppárt (HSĽS) alelnöke); 1945. „Rooseveltovo námestie” („Roosevelt tér”; F. D. Roosevelt (1882–1945) az USA 32. elnöke, s a győztes hatalmak teheráni konferenciáján hozott határozatok egyik aláírója); 1972. „Námestie Ľudovíta Štúra” („Ľudovít Štúr tér”; L. Štúr nem csupán az irodalmi nyelv megteremtője, hanem a szlovák nemzeti jogok harcosa is volt.)

A tér történetének felidézése megvilágítja azt az utat, amely a jövő felé vezet. A históriai távlat miatt az események talán kevésbé tűnnek könyörtelennek, mint ahogy azt a kortársak esetleg átélték. De a jövőendő érdekében fontos tudnunk, hogy honnan jövünk és hol vannak a történelmi gyökereink. Mert múlt nélkül nincs jövő!

Fordította Fejér László

Anton Klipp

Irodalom: Korabinsky, Johann Matthias: Geographisch-Historisches und Produkten Lexikon von Ungarn. Presburg 1786.; Ballus, Paul von: Presburg und seine Umgebungen. Preßburg 1823.; Ortway Tivadar: Pozsony város utcái és terei. Pozsony 1905.; Portisch, Emil: Geschichte der Stadt Preßburg/Bratislava, 2 Bde. Preßburg 1932/1933.; Szönyi, Andrej: Tak rástla Bratislava. Bratislava 1967.; Reinhold, Peter: Maria Theresia. Frankfurt am Main 1979.; Magyar Életrajzi Lexikon, 4 köt. Bp. 1981–1994.; Fitz Jenő: Székesfehérvár. Bp. 1985.; Holèk, Štefan: Pozsonyi koronázási ünnepek 1563–1830. Bratislava/Budapest 1986.; Horváth, Vladimír: Bratislavský topografický lexikon. Bratislava 1990.; Juríček, Ján: M. R. Štefánik. Bratislava 1990.; Dvořák, Pavel: Zlatá kniha Bratislavy. Bratislava 1993.; Reifenscheid, Richard: Die Habsburger. Wien 1994.; Balázs Károly: Elpusztított emlékműveink. Bp. 1996.; Klipp, Anton: Enea Graziolo Lanfrancini, Wasserbauer, Archäologe und Mäzen. Heimatblatt der KdL in Österreich, Jg. 53, Januar/Februar 2002.

A belső borítón közölt képek a Szerző tulajdonából származnak, s külön köszönetet mondunk Neidenbach Ákos úrnak (Csobánka), aki az összetört Mária Terézia szobrot ábrázoló képet közölni engedte.

Egy eltűnt kastély nyomában

Rövid közleményem néhány ismeretlen építészettörténeti adalékkal kíván hozzájárulni az elmúlt évszázadok gyömrői históriájához. Egy olyan kastélyról szól, amely 1945 után nyomtalanul eltűnt Gyömrő térségéről.

A gróf Teleki család által épített első kastély emlékeről ma csupán a Gyömrőn lakó polgárok gondosan megőrzött régi képeslapjai adnak némi fogalmat a fiatalabb nemzedéknek. Az egykori kastély a mai Mendéi út mellett, a Szuglya falurész feletti Anna-hegyen állt. Az épület emlékéhez neves történelmi családok: a Teleki, a Wartensleben, a Ráday, Sebastiani, a Gyömrőy, a Piatnik, a Festetics-Károlyi, a Horthy, a Pálffy, az Issekutz és jeles személyek

(Degré Alajos, Horthy Miklós, Kazinczy Ferenc, Ráday Gedeon, Táncsics Mihály, Wartensleben Ágoston, Wartensleben Vilmos) emléke kötődtek.

A Teleki család első gyömrői kastélyát az Erdélyben élt gróf Teleki László (1710–1778) építtette, aki az 1770-es évek elején egy nagyobb szabású kastélyépítésbe kezdett. Egyet saját maga számára emeltetett az egyik erdélyi Teleki-birtokokon, Gernyeszegen egy régi várkastély helyén; míg a másikat felesége, Ráday Eszter örökségéből származó Pest-Pilis-Solt vármegyei uradalma központjában, Gyömrőn építtette fel.

A Ráday és Teleki családok rokoni jókapcsolata e kastély építésénél is nyomonkövethető. Teleki László az építés előtt például sógorától, gróf Ráday Gedeontól kért tanácsot, aki péceli kastélyának építómesterét, a salzburgi származású Mayerhoffer Andrást (1690–1771) javasolta, aki ebben az időszakban már jeles magyarországi építésznek számított. Teleki nem is habozott soká, tőle kért építési terveket leendő kastélyaihoz. A gyömrői kastély építési terveit Mayerhoffer András 1771-ben bekövetkezett halála után fia, Mayerhoffer János (1721–1780) építész rajzolta meg.

Az eredeti, mára már erősen megsérült ceruzarajzot a Magyar Országos Levéltár őrzi a Teleki család iratai (T 51–5. szám) között. Évszáma: „1771”, jelezve: „Mayerhoffer János”. Teleki László kézírásával továbbá „Magamé Pest 6–7–1771” olvasható még a lapon. A terv hátoldalán egy más kéztől származó „gr. Teleki Ex Gemero” megjegyzésről elképzelhető, hogy magától a tervezőtől származott.

A gyömrői kastély ezen tervrajza feltűnően emlékeztet a gernyeszegi kastély homlokzati részéhez az emeleti szobák elhelyezésével, de annál jóval szerényebben, mert kupola és „U” alakú oldalszárnyak nélkül épült. Teleki László büszke volt József fiának (1738–1796), a nyugat-európai tanulmányok során szerzett építészeti tudására, ezért 1772 januárjában elküldte neki a gyömrői tervrajzot. Teleki Józsefnek tetszett a terv, de némi módosítást javasolt rajta. Az apa megfogadta tanácsait, majd teljesen rábízta az építési felügyeletet, annál is inkább, mert ebben az időben fia már többet tartózkodott idehaza, mint külföldön.

Az épület a tervrajzhoz képest módosított formában, a késő barokk formanyelvet a klasszicizmussal ötvöző átmeneti stílusban épült fel. A kastély tájolása tudatos koncepcióról árulkodik. Főhomlokaza az ország központja, Pest és a budai hegyek irányába; míg a hátsó homlokzata keletre, a billei erdő, de voltaképpen az ősi birtok, Erdély felé nézett. A kisebb méretű, emeletes későbarokk főépület egyik oldalához egy földszintes szárny csatlakozott. Főbejárata az oldalszárnyon lévő klasszicista jellegű oszlopcsarnokkal és timpanonnal épült.

A kastély építéséről szóló első írásos adat 1772 nyaráról Szigeti István máramarosi tisztartótól származik, aki arról tudósította a tulajdonost, hogy a Gyömrőre küldött fenyőfákat a Tiszán fogja leúsztatni, de ennek költsége igen nagy lesz. Pintér Mihály ugyanezen év júliusában már arról tájékoztatta a gróft, hogy a Szolnokra érkezett máramarosi fenyőket gerendának és léceknek faragatja. Egy 1773 őszen írt levélből pedig arról értesülünk, hogy a gyömrői kastély építése igen jól halad. Már boltozzák a főépület földszinti szobáit és egy Pesten lakó képfaragó mesterral (alighanem a főbejárat fölé) kettős Ráday-Teleki címet készíttetnek.

Teleki József 1774 tavaszán többször is fölkereste Gyömrőt, ahol személyesen ellenőrizte a munkálatokat. 1774 március végén apjához írott levelében arról tudósította, hogy „a Nagyságod gyömrői épületeire nagy gondom van, talán nagyobb is, mintsem a kőműves és az asztalos akarná”. Az ifjú gróf április végén kelt levelében pedig arról tájékoztatta, hogy a főépület falai már elkészültek és nagyobb részt tető alatt vannak. Pesti asztalosnál rendelt ajtókat és ablakokat. A vasalások és zárákat Bécsből hozatja és az ugyancsak ott megrendelt cserép-kályhákat pedig még a nyár folyamán szállítják. Alighanem e szigorú felügyeletnek is köszönhetően augusztus végére a kastély gyakorlatilag teljesen fölépült. Hamarosan sor kerülhetett a kályhák, ajtók, ablakok beszerelésére is.

Pintér Mihály tisztartó 1774 november elején írt levelében arról tudósította Teleki Lászlót, hogy vette parancsolatját a fődém festése iránt: „[...] a fődémet festettem veresre[...]” Kénytelen volt beszámolni azonban arról is, hogy „Az ifjú gróf úr [Teleki József] nincs jó viszonyban sem velem, sem Mayerhoffer úrral.” E levélből megtudható továbbá az is, hogy az oldalépület befejezéséhez közeledik, a nagy pince elkészült, amit már be is fedtek.

A Teleki család első kastélyát az 1840-es években gróf Teleki Sámuel által épített kastély elődjeként és ugyanazon a helyen már leégettként tartotta számon a helyi emlékezet. E sze-

rény épület valószínűleg éppen ezért került el a hazai kastélyok történetét feldolgozó szakemberek figyelmét.

Helytörténeti kutatásaim közben egyre inkább az lett a meggyőződésem, hogy a Teleki család első kastélya, a Fáy-Kajali-Ráday birtokörökségen, a mai Mendei út mellett, a Szuglya falurész fölötti Anna-hegyen állt. Az 1728-as országos összeírás készítésekor a falu lakosai nem emlékeztek arra, hogy Gyömrőn kúriaépület állott volna. Ebből kiindulva tehát biztosra vehető, hogy a Ráday család Gyömrőn nem építkezett. Az 1783 körül készült első katonai felmérés térképe már föltüntette a kastélyt. Az 1856–1860-ban készült újabb katonai térképen pedig már mindkét kastély látható.

Gróf Teleki László a kastélyt nem saját részére építette, hanem Klára nevű leányának szánhatta nászajándékkul, aki 1771-ben ment férjhez az exteni gróf Wartensleben Vilmos tábornokhoz. Az esküvőt Gernyeszegen tartották. E házasság révén került Gyömrőre a Wartensleben család. E házasság értelmében a Teleki család elveszítette Ráday Eszter gyömrői birtokörökségét. Gróf Teleki József (1738–1796) koronaőr birtokrésze László (1764–1821) fiának jutott, aki-ről Sámuel fiára szállt az örökség. Erre a fundusra épült fel a család második kastélya.

1862-ben *Az Ország Tükre* című sajtóorgánum hírül adta, hogy a Teleki család által épített új kastély mellett egy másik figyelmet érdemlő látnivaló is akad Gyömrőn, mégpedig a Sebastiani család által lakott kastély és annak parkja, amit a táj látványáért érdemes fölkeresni, megtekinteni.

Az első kastélyt a második világháború harci eseményei megrongálták. Az épület gazdátlanul maradt. Az időjárás tovább rongálta, ám a végső kegyelemdőfést az adta meg, hogy az épület anyagát a falu lakosai széthordták. E kastély megsemmisülésével Gyömrő szegényebb lett egy építészeti nevezetességgel és történeti emlékkel. Nyomtalanul eltűnt, pedig egykor sok olyan nemes családnak volt otthona, akik igen sokat tettek Gyömrőért.

A Teleki család második kastélyát szerencsére elkerülte a megsemmisülés és az utókornak ma is hirdeti a nagymúltú család gyömrői ágának érdemeit Magyarország és Gyömrő történetében.

Irodalom: A Telekiek kastélya Gyömrőn. *Az Ország Tükre* 1862/3. szám 37. old.; *Bíró József*: A geryeszegi Teleki kastély. Bp. 1938.; *F. Csanak Dóra*: Két korszak határán. Bp. 1983.

Józsa Imre

A Teleki család egykori első kastélya Gyömrőn